

Batılı Bilim İnsanlarının Gözünden Türk İslam Tıbbı'na Bir Bakış

A View from Eyes of Western Scientists Upon Turkish-Islamic Medicine

Fevzi Sefa DEREKÖY^{a,b}

^aTıp Tarihi ve Etik AD,
Çanakkale Onsekiz Mart Üniversitesi
Tıp Fakültesi,

^bKulak Burun Boğaz Hastalıkları Kliniği,
Odyoloji Bölümü,
Çanakkale Onsekiz Mart Üniversitesi
Uygulama ve Araştırma Hastanesi,
Çanakkale, TÜRKİYE

Received: 04.12.2018

Received in revised form: 19.12.2018

Accepted: 19.12.2018

Available online: 08.01.2019

Correspondence:

Fevzi Sefa DEREKÖY
Çanakkale Onsekiz Mart Üniversitesi
Uygulama ve Araştırma Hastanesi,
Kulak Burun Boğaz Hastalıkları Kliniği,
Odyoloji Bölümü, Çanakkale,
TÜRKİYE/TURKEY
sefaderekoy@gmail.com

Bu çalışma, 2. Uluslararası Türk Tıp Tarihi
Kongresi (25-29 Ekim 2018, Atıyönkarahisar) 'nde
sözlü olarak sunulmuştur.

ÖZET Yayın hakkına TÜBİTAK'ın sahip olduğu, 1995-2003 yılları arasında 19 kez basılan ve bilimin öncü kişilerini konu alan "Bilim Öncüleri" adlı kitapta, hiçbir Türk-İslam bilimine yer verilmediği gibi; MÖ 192'de vefat etmiş İskenderiyeli Eratosthenes ile 1452 yılında doğmuş Leonardo da Vinci arasında da hiçbir bilim insanından söz edilmemiştir. Hâlbuki artık Batı'da bile geleneksel olarak öne çıkarılan ve Copernicus-Galileo-Newton üçlüsü ile başlatılan Bilim Devrimi'nin klasik anlatımı tepkiyle karşılanmaktadır. ABD Columbia Üniversitesinden George Saliba'nın vurguladığı gibi, Batı Rönesans ve Modern Bilim'in ruhunun Copernicus'un çalışmaları ile kristalleştiği varsayılıyorsa; o hâlde Modern Bilim'in Türk-İslam Dünyası'nda yüzyıllar önce kurulmuş olduğu kanaatine varabilmektedir. Astronom ve din adamı olan Copernicus'un aynı zamanda da bir tıp-hekimi olduğu ortaya çıkmıştır. Son yıllarda yayımlanan bir makalede, Copernicus'un 1500'lü yıllarda tıp eğitimi aldığı Padua Tıp Okulunda İbn-i Sina'nın eserlerinin okutulduğu ve ünlü astronomun reçetelerinde İbn-i Sina'nın kullandığı ilaçlara yer verdiği görülmektedir. Literatürde, İngilizce yayımlanan pek çok makalede, Türk-İslam Tıbbı'nın Batı Tıp Okulu'na büyük katkılar sağladığı bildirilmektedir. Buna karşılık 1665'li yıllarda bir İngiliz hekim, cadılık ve büyücülükle ilgili yayımladığı tezinde, bitlerin çocukların baş ağrılarına ve ateşli hastalıklarına sağladıkları yararları söz etmektedir. Bu çalışmada, başta bilim tarihçisi George Sarton olmak üzere, tıp tarihçisi Jacalyn Duffin gibi bazı Batılı bilim insanlarının bakış açılarından Türk-İslam hekimlerinin sunduğu katkıların ele alınması amaçlanmıştır. Bu gerçeklerin ışığında, ülkemizde yeniden bir bilim tarihi yazım seferberliği düzenlenmelidir. Genç nesillerin bu kıymetli mazinin temelinde ileriye güvenle bakışının sağlanması gerekmektedir. Karşılaştırmalı tarih bakışı bu amaca hizmet edecektir.

Anahtar Kelimeler: Türk-İslam tıp tarihi; Türk-İslam hekimleri; Batılı bilim insanları; bilim tarihindeki ön yargılar

ABSTRACT As no Turkish-Islamic scientists were included in a book whose right of printing belongs to TÜBİTAK and published for 19th times between the years 1995-2003, any scientists were not mentioned yet between Eratosthenes of Alexandria died in 192 BC and Leonardo da Vinci born in 1452. However the classic highlighted expression of scientific revolution started with the trio Copernicus-Galileo-Newton has been met with reaction even in the West. As George Saliba from Columbia University of US emphasized, if the spirit of Western Renaissance and modern science was assumed to be crystallized with the studies of Copernicus, then we are convinced that modern science had been founded in Islamic World centuries ago. It was revealed that Copernicus, an astronomer and clergyman was also medical doctor. In an article published recently, it was seen that Avicenna's works had been taught in Padua University in which Copernicus trained in the years of 1500 and that in his recipe, the famous astronomer included the drugs which Avicenna used. In many articles published in English literature, it has been admitted that Turkish-Islamic Medicine gave great contributions to Western Medicine School. On the contrary, in his published thesis about witch and sorcerer, an English doctor talked about benefits of lice in headaches and febril illnesses of children around the year 1665. In our study, the contributions given by Turkish-Islamic doctors were evaluated mainly in the viewpoints of George Sarton, science historian and some other Western scientists such as Jacalyn Duffin, medical historian. In the light of those realities, for rewriting a science history, a campaign is required again in our country. On the basis of this precious past, it should be provided that young generations look forward confidently. Comparative understanding of history will serve this purpose.

Keywords: Turkish-Islamic medicine history; Turkish-Islamic doctors; Western scientists; prejudices in science history

Yayın hakkına TÜBİTAK'ın sahip olduğu, 1995-2003 yılları arasında 19 kez basılan ve çeşitli alanlarda bilime katkı yapmış bilim insanlarının biyografisini içeren "Bilim Öncüleri" adlı kitapta, hiçbir Türk-İslam bilginine yer verilmemiştir.¹ Sözü geçen kitapta MÖ 212'de vefat etmiş Sicilyalı Archimedes ile MS 1976 yılında hayatını kaybetmiş olan Alman fizikçi Werner Heisenberg arasında yaşamış pek çok bilim insanı konu edilmiştir. Aynı kitapta, İslam dünyasında özellikle tıp, kimya ve matematik alanlarında önemli çalışmalar yapıldığını kabul etmekle beraber, genelde Arapların özgün bilim üretmediği ve yalnızca klasik çağ (Eski Yunan) kaynaklarını aktarmak ve yorumlamakla kaldıkları ileri sürülmektedir. Bu klasik bilim tarihi anlayışına göre, Antik Eski Yunan ve Roma'dan sonra dünyada bilim ve aydınlanma ancak 1500'lü yıllardan sonra başlayabilmiştir.

Eski Yunan Uygarlığı M.Ö. yaklaşık 1200'de başlamış, Ön Asya kültürleriyle iç içe geçerek MÖ 3-1. yüzyıllarda Roma Uygarlığı'nın başlıca esin kaynağı olmuş ve aynı yıllardan sonra güç kaybetmiştir.² Roma Uygarlığı ise odağını Roma kentinin oluşturduğu antik devletin damgasını taşıyan ve MÖ 8 yüzyıl ile MS 5. yüzyıllar arasındaki zamana yayılan bir dönemdir. Roma Uygarlığı'nın sona erdiği MS 5. yüzyıl ile Rönesans'ın başladığı söylenen 13-14. yüzyıllara kadar bilim tarihinde görülen zaman boşluğu daima göze çarpmıştır.³ Bilim tarihindeki bu eksik anlayışa benzer şekilde, 8. yüzyıldan itibaren 15. yüzyıla kadar Ortadoğu'da, Anadolu'da ve İberya Yarımadasında yaşanan bilimsel ve kültürel gelişmelerin de tarihin karanlığına itilmekte olduğu bir gerçektir. Halbuki artık Batı'da bile geleneksel olarak öne çıkarılan ve Copernicus-Galileo-Newton üçlüsü ile başlatılan Bilim Devrimi'nin klasik anlatımı tepkiyle karşılanmaktadır. Amerika Birleşik Devletleri (ABD) Columbia Üniversitesinden George Saliba'nın vurguladığı gibi, Batı Rönesans ve Modern Bilim'in ruhunun Copernicus'in (1473-1543), çalışmaları ile kristalleştiği varsayılıyorsa; Modern Bilim'in yüzyıllar önce İslam Dünyası'nda kurulmuş olduğu ileri sürülebilmektedir.⁴ Nicholaus Copernicus

dünyanın kendi eksenini etrafında döndüğünü ve dünya ile diğer gezegenlerin hepsinin de evrenin merkezinde yer alan güneşin çevresinde döndüklerini açıkladığında; evrenin merkezinin dünya olduğuna inanan Katolik Kilisesi ve onun etkisi altındakiler için bir şok olmuştur. Eski teoriye göre, dünya kendi eksenini etrafında dönmekte idi; ancak evrenin merkeziydi ve güneş hareketsizdi. Copernicus'un ilham aldığı ve bilimsel düşüncelerini dayandırdığı olası kaynaklar bilim tarihinde hâlen tartışılmaktadır. Copernicus'un Batı'da 16. yüzyılın ortalarında aniden ortaya koyduğu "Yeni Evren Modeli"nin, Tusi ve İbn el-Şatır gibi İslam Astronomları'nın çalışmalarına çok yakın benzerlikler gösterdiği anlaşılmıştır.⁵ Bu bilimsel mücadeleye daha sonra katılan Galileo Galilei (1564-1642) ise "Güneş Lekeleri" keşfiyle güneşe kusur bulmakla suçlanmış ve öğretileri Avrupa'da Katolik üniversitelerde yaklaşık iki yüz yıl kadar yasaklanmıştır.⁶ Astronom ve din adamı olan Copernicus'un aynı zamanda bir tıp hekimi olduğu da ortaya çıkmıştır. 1500'lü yılların içinde tıp eğitimi aldığı Padua Tıp Okulunda ilk iki yıl Hipokrat (M.Ö.460-375), Galen (M.S.129-200) ve İbn Sina'nın (980-1037) eserlerinin okutulduğu bilinmektedir.⁷ Bu eğitimlerden sonra, Copernicus, vefatına kadar yaklaşık 40 yıl, Warmia ve Frombork'ta hem hekim hem de din adamı olarak insanlığa hizmet etmiştir. Reçetelerinde İbni Sina'ya ait olan tedavi örneklerini kullandığı ve özellikle bitkisel kökenli diüretik, antiinflamatuar ve antispazmodik ilaçlar reçete ettiği bildirilmiştir.⁸ İbn Sina'nın tıbbi uygulamaları ve kitapları, Copernicus'un eğitim aldığı 1500'lü yıllarda hâlen kullanılır iken, yukarıdaki satırlarda sözü edilen ve TÜBİTAK tarafından desteklenen Bilim Öncüleri adlı kitapta yer bulamaması şaşılacak bir konudur. Benzer şekilde, ülkemizde yazılmış başka bir makalede ise aynı yüzyıllarda yaşayan Fransız hekim Ambroise Paré (1510-1590) ve bazı diğer bilim insanlarının katkılarıyla ilk olarak anatomi ve cerrahi alanlarında tıbbi gelişmelerin başladığı öne sürülmektedir.⁹ Ambroise Paré'nin Fransa Kralı Fransuva'nın hekimi olduğu ve 1536 yılında Osmanlı yardımlarıyla Torino'nun fethine çıkan kralın ordusunda yaralıların bakımı ile ilgi-

lendiği ve başarılı uygulamaları literatüre kaydedilmiştir.¹⁰ Siyasi tarihe dönecek olursak, bu dönemlerde Fransa ve Osmanlı, engizisyon taraflısı İspanya'ya karşı birlikte hareket etmekte idi. Kanuni Sultan Süleyman, Fransız Kralı Fransuva'nın yardım isteğini geri çevirmemiş ve Barbaros Hayrettin Paşa komutasındaki donanmayı İtalya ve Fransa kıyılarına göndermiştir. Osmanlı donanması bu uzun deniz yolunu kat etmiş ve yardıma çağırıldığı bu uzak yerlere asker ve gemicilerini sağlıklı ulaştırıp başarılı savaşlar yapmıştır. Bu deniz aşırı seferlerde, denizcilerimizin yanında, hatta Barbaros Hayrettin Paşa'nın mahiyetinde görev almış hekim meslektaşlarımızın kimlikleri ve tıbbi yaklaşımları hâlen detaylı olarak bilinmemektedir. Fransa ile gerçekleştirilen bu ortak seferlerde Türk hekimlerinin Ambroise Paré ile birlikte çalışmaları imkân dâhilindedir. Osmanlı silahlı kuvvetlerinin tıbbi problemlere yaklaşımda son derece özgün bilgilere sahip olduğu ve her tür silahla yaralanmayı tedavi edebildikleri bilinmektedir.¹¹ Mossensohn, 2007 yılında yayımlanan bu makalesinde, Osmanlı ordu tıbbına yeterli akademik ilginin gösterilmediğini belirtmiş ve bu konudaki yazılmış literatürün azlığına dikkat çekmiştir. Aynı yazar, Osmanlıların askeri alanlardaki tıp uygulamalarında özgün bilgilere sahip olduklarını ve soğuk çelik, oklar ve ateşli silahlarla yaralanmaları tedavi edebildiklerini vurgulamıştır. Öyle ki Osmanlı tıp ansiklopedilerinde vücuda giren ok veya merminin çıkarılmasında uygulanan cerrahi girişimler tarif edilmiştir. Hatta, aynı yazara göre, Şam'lı hekim İbn Sallum'un (ö.1670) Gayet-ül İtkan kitabında sayfalarca yara bakımı anlatılmıştır. O yıllarda uygarlığının zirvesini yaşayan Osmanlı'nın ileri düzeye ulaştığı sağlık bilimlerindeki bu bilgileri, Ambroise Paré gibi ortak seferlere çıkılan yabancı hekimlerle paylaştıkları da varsayılabilir. Aslında tıp tarihindeki kimlik ve olayların, o günkü siyasi tarihle birlikte incelenmesi ve diğer ülkelerde yaşananlarla karşılaştırma yapılması bu tür tarih incelemelerine açıklık getirecektir. Bu gerçeklere rağmen, günümüzde bilim tarihine ve özel anlamda tıp tarihimize ön yargılı bakış devam etmektedir.

Bu yönüyle bu çalışmada, Batılı bilim insanlarının Türk-İslam Tıbbı hakkında yazdığı bazı İngilizce tıp tarihi eserlerinin değerlendirilmesi amaçlanmıştır.

TÜRK-İSLAM TIBBI HAKKINDA YAZILMIŞ İNGİLİZCE LİTERATÜRÜN İNCELENMESİ

California Üniversitesinden biyofarmasötik profesörü Urquhart, 2002 yılında Edinburg'da düzenlenen bir sempozyumda İbn Sina'nın 1012 civarında yazdığı "Tıp Kanunu" kitabı ile 1892 yılında Johns Hopkins profesörü Willam Osler'in "Tıp İlkeleri ve Uygulamalar" kitabını karşılaştırmıştır.¹² Doktor Urquhart şu tespitte bulunmuştur: "Eğer yıl 1900 olsa ve ıssız bir yerde mahsur kalsam; yanımda Dr. William Osler'in değil, İbn Sina'nın (980-1037) kitabını tercih ederdim". Yazar bu tercihinin nedenini, İbn Sina'nın tıpkı güncel tıp uygulamalarına benzer şekilde hem dâhili hem de cerrahi bilimlerini bir arada entegre etmesine bağlamaktadır. Johns Hopkins Üniversitesi profesörü William Osler (1849-1919), 1500 kadar bilimsel makale yazmış değerli bir akademisyendir.¹³

Gerçekten ortaya koyduğu tıbbi bilgilerle yüzyıllardır dünya tıbbına ışık tutan İbn Sina (Avisenna), Roger Bacon'a (ö.1294) göre filozofların prensidir ve 12. yüzyıl Avrupası'nın maruz kaldığı ilk kültürel şoka neden olmuştur.¹⁴ Aydınlanma döneminde Ortaçağ Avrupası'ndaki inanişâ göre, iyi bir tıp hekimi olmak isteyen önce bir Avisenist olmalıydı.¹⁵ Aynı kaynakta "Tıp yoktu, Hipokrat yaptı. Galen onu tekrar canlandırdı. Razi biriktirdi ve İbn Sina eksikleri giderek tıbbı tamamladı." cümlesi yer almaktadır. 1937 yılında İbn Sina'nın ölümünün 900. yıldönümünde anma törenlerini ilk kez gündeme getirerek gerekli direktifleri veren ve büyük bir kongre düzenleyen kişinin Cumhuriyetimizin kurucusu Mustafa Kemal Atatürk olduğunu hatırlamak gerekmektedir.¹⁶

Lois N Magner'in "A History of Medicine" kitabında belirttiği gibi, İbn Sina ve Razi gibi büyük tıp otoritelerini ortaya çıkaran İslam kültürü idi.¹⁷ Yazara göre, İslam dininin kurucusu Hz. Muham-

med (A.S.) “İlim Çin’de de olsa arayın” talimatıyla bilim insanlarını teşvik etmiştir. O’na göre imandan sonra Allah’ın nezdinde en değerli hizmet tıp sanatı ve uygulamaları idi. Böylece Kur’an ayetleri ve peygamberin yaşadığı hayat daha sonraları Tıbbı Nebevi adıyla anılacak, bir tıbbi yaklaşım geleneğine kaynak olacaktır. Bu anlayışa göre, hastalıkların doğal sebepleri bulunmaktadır, tıbbi tedavilerin etkileri söz konusudur ve Allah her hastalık için bir tedavi göndermiştir. Yine aynı esere göre, İslam kanun ve geleneklerine göre Lep’ra’lılar halka açık hamamlara kabul edilmiyordu. Böylece İslam toplumlarında hastalıklardan korunmak için yeme ve içme dâhil hayatı düzenleyen pek çok koruyucu sağlık tedbirleri yürürlüğe girmişti: Temizlik, beslenme, hastalığın bulaşması, korunma ve tedavi, ibadet ve ruhsal sağlık, günlük hayat ve davranışlar konusunda ilkeler gelişti. 1962 yılında yayımlanan bir makalede, el-Süyûtî’nin Tıbb-ı Nebevi ile ilgili çalışmaları İngilizce’ye tercüme edilmiştir.¹⁸ Bu eserde Hristiyanlığın tersine İslam’ın kendi zamanındaki bilimle hiçbir zaman çelişkiye düşmediği bildirilmiştir. Tıbb-ı Nebevi’deki öneriler içinde; aşırıya gitmeden yiyilip içilmesi, yemek öncesi ve sonrası ellerin mutlaka yıkanması gerektiği yer almaktadır. Daha az yiyenin daha az içeceği, çok yiyenin kalbini zehirleyeceği ve çok uyuyacağı; böylece hikmet, yani gerçekliğe dair bilgilerin dolu bir mide ile bir araya gelemeyeceği yazmaktadır.

Kanadalı hematolog Jacalyn Duffin, ABD ve Kanada Tıp Tarihi Dernekleri Başkanlık’larında bulunmuş bir tıp tarihçi akademisyendir. Duffin’in “History of Medicine” kitabında, Arap bilim insanlarının kendilerinden önce gelen Greko-Romen hekimlerin çocuk bakım uygulamalarını benimzediklerini ve çocuklar için toplumu sorumlu tuttuklarını bildirmiştir.¹⁹ Devamla, Prof. Duffin, İslam peygamberi Hz. Muhammed’in bir yetim olmasıyla ilgili olarak Kur’anın çocuklarla ilgili düzenlemeler yaptığını, kız çocuklarının öldürülmesini yasakladığını ve kadınlara karşı ayrımcılığı yasakladığını yazmıştır.

İsveç Karolinska Üniversitesinden Stephan Rössner, Karl Marx teorilerinin öncülüğünü yap-

tığını ileri sürdüğü İbn Haldun’un, tarihte ilk kez karantina fikrinin de öncülerinden olduğunu savunmuştur.²⁰

1924 yılında Muhiddin Tatavi adlı bir Mısırlı hekim, Almanya Freiburg Üniversitesinde hazırladığı bir doktora tezinde, İbn Nefis’in (ö.1288) pulmoner dolaşımı güncel hâli ile tarif ettiğini açıklamıştır.²¹ İbn Nefis, interventriküler septumun oldukça kalın olması nedeni ile kan akımına izin vermeyeceğini anlamış ve pulmoner kan dolaşımına ilk olarak dikkat çekmiştir.²² Ayrıca, Avrupa’da Michael Servetus da 1552 yılında basılan “Christianismi Restitutio” adlı eserde pulmoner kan dolaşımını tarif etmiştir. Arapça ve Latince bilen İspanyol bilim insanı Michael Servetus’u (1511-1553) Anadolu’da yaşayan tıbbiyelilerin tanımaması gerekmektedir. Dr. Servetus, teslisi reddeden bir Hz. İsa anlayışını yaymaya çalıştığı için 1553 yılında Cenevre’de kazığa bağlanmak suretiyle yakılarak öldürülmüştür. Michael Servetus’un suçunun yalnızca Hz. İsa’nın tanrılığını inkâr etmek olmadığı anlaşılmıştır. Gizli bir Müslüman olduğu düşünülen Servetus, yazılarında Kur’an’a atıflar yapan Osmanlı Sultanı’nın gizli bir dostu suçlamasıyla ölüme mahkûm edilmiştir.²³

On üçüncü yüzyıl Avrupası’nı anlatan ve İskoçya isyanını konu eden ünlü tarihi film “Cesur Yürek”te Ortaçağ’daki toplum hayatının zorlukları çok iyi ortaya konmuştur. On altıncı yüzyılda ise Avrupa tifüs, dizanteri, veba gibi hastalıklar ve savaşların etkisi altında yüksek mortaliteli demografik bir felaket yaşanmakta idi.²⁴ Bu yüzyıl Avrupası’nda şehirleşme yaygın değildi ve kilise ve soyluluk rütbeleri altında bir nevi köleleşmiş halk genel olarak kırsal alanlarda yaşamaktaydı. Ekonomileri ve hayatları yiyecek üzerineydi. Yalnız bırakılmış köylüler ve sade insanlar, diğerlerinin menfaati için çalışır iken; kısa ömürlü, fakir ve pis bir hayat sürmekte idiler. Vücudun temizlenmesi ve bütün olarak yıkanması Roman Katoliklere göre yasaklanmıştı. Bu nedenle de 1400’lü yıllarda son kalesi Granada’nın düşmesiyle devletlerini kaybeden Endülüslüler, her tür gelenekleri hususunda zorluk yaşar olmuşlardı. Engizisyon kayıt-

larına göre Madalena isimli İspanyol hanım, Müslümanlar gibi yıkanırken görülmüş ve mahkûm edilmiştir.²⁵ Her ne kadar İtalya Padua'daki Andreas Vesalius (1514-1564) ya da kan dolaşımına doğru yaklaşımı ile bilinen William Harvey (1567-1657) gibi bilim insanlarının çalışmaları ile anatomi ve fizyolojide yeni ufuklar açılrsa da Avrupa genelinde 16. ve hatta 17. yüzyılda hâlen gizemli sayılan tıp astrolojinin etkisi altında kalmıştır.²⁶ 1583 Almanyası'nda cerrahi; taş-kesiciler, berberler ve şarlatanlar tarafından yürütülmekte idi. Aynı makalede Georg Bartisch adlı yazarın, Rönesans göz cerrahisi ile ilgili pek çok bilgi veren kitabında sihir, cadı ve şeytana bağlı göz hastalıkları bölümüne de yer verdiği belirtilmiştir. Yine aynı kaynağa göre, 1665 yılında İngiltere Hitchin'de çalışan William Drage adlı bir pratisyen, yazdığı "Daimonomegia" adlı kitabında doğaüstü nedenler ve cadılar aracılığıyla meydana gelen hastalıklar tarif edilmekte idi. Dr. Drage, bitlerin vücuda yararlı olduğunu ve fazla maddeleri emerek vücuttan uzaklaştırdığını savunmaktaydı. Hatta bitli çocuklarda baş ağrısı ve hastalıklara daha az rastlandığını ileri sürmüştür. Aynı makalede, Robert Fludd adlı Oxfordlu bir hekim hastalıkların şeytanlarca oluştuğuna inanmakta olduğunu bildirmiştir. 1700'lü yılların başına kadar Avrupa'da basılmış olan bu ve benzeri pek çok kitap incelendiğinde, hastalıkların cadı ve şeytan iş birliği ile ortaya çıktığına inanıldığı anlaşılmaktadır. Bu yüzden de Batı literatüründe, cadılığın hastalardaki tanısı ve tedavisine ilişkin pek çok bilgi üretilmiştir. İngiliz Kralı I. James, büyücülüğe inananların başında gelmektedir ve 1597 yılında Şeytan bilim (Daemonologie) kitabını yazmıştır. Bu makaleden çıkarımla, 17. yüzyıl Avrupası'ndaki tıp anlayışının Osmanlıya göre oldukça geri olduğunu söylemek mümkün olmaktadır. 1400'lü yılların ortasından itibaren matbaanın keşfiyle basılan bu tür eserlerin bilimselliği bu düzeyde ise, Osmanlı'nın matbaa aracılığı ile yayılan sapkın fikirlere ve matbaaya bakışı tekrar değerlendirilmelidir. Yani matbaa ile o dönemde Avrupa'da basılan ve yayılan bazı sapkın fikirlere bir nevi sansür mü uygulanmak istenmiştir? Bu farklı bir araştırma konusu olmalıdır.

Anadolu'da kendini gösteren Türk-İslam toplumunun günlük yaşamında ise temizlik imanının yarısı sayılmış ve sürekli teşvik edilmiştir. Romalılardan yüzyıllar sonra Endülüs aracılığı ile 1000'li yılların başında ve daha sonra da ancak 17. yüzyılda Avrupalılar hamamlara kavuşmuşlardır. İlk kez 1679 yılında Londra'da, topluma açık bir hamam Newgate Caddesi'nde (şimdiki Bath Caddesi) Türk tüccarlar tarafından inşa edilerek açılmıştır.²⁷ Vücut ve çevre temizliğinin koruyucu halk sağlığı açısından ne derece önemli olduğu bilim çevrelerinde kabul edilmiştir.

Bu yönüyle Osmanlıların koruyucu tıbbı büyük bir önem atfettikleri çok iyi bilinmektedir.²⁸ Belirli sebze ve meyvelerin olumlu-olumsuz etkileri ele alınarak beslenme sağlanmakta idi. Saray mutfakları için alınan baharatlar, zihninde ilaçların bileşenleri hakkında fikri olan işin ehli bir eczacı tarafından sipariş edilmiş gibi görünmektedir. Osmanlılar, 16. yüzyılda dünyanın en temiz insanları ünvanıyla taçlanmışlardır.²⁹

ABD Ohio State Üniversitesinden Sam White'in, Osmanlı Tarihi'ndeki hastalık kavramını tekrar ele aldığı bir makalesini incelediğimizde yeni bulgulara ulaşıldığı görülmektedir.³⁰ Osmanlılar hastalıkları önlemek için bilinenin tersine aktif tedbirler almakta idi. Bu makaleye göre, Mühimme defterleri, Kadı sicilleri ve Tereke defterleri incelendiğinde bu türde birçok gerçek açığa kavuştu: Osmanlılar son yüzyıllarında Avrupalıların yeni keşiflerini takip etmişler ve güncel olarak uygulamaya sokmuşlardır. On beş ve 16. yüzyıllarda salgınların gidişi gün be gün Mühimme defterlerine kaydedilmiştir. Vebalı hastalar takip edilmiş ve salgın bölgesinden uzaklaşma tedbiri uygulanmıştır. Tereke defterlerinde düzenli olarak yıllık enfeksiyonlar kaydedilmiş ve demografik etkileri bildirilmiştir. Trabzon gibi şehirlerde lepra kolonileri (Miskinler tekkesi) oluşturulmuş ve bu alanlar izole edilerek yaklaşan sivil, asker ve gemiler uzaklaştırılmıştır. 1590'lı yıllarda Venediklilerin veba olarak nitelendirdiği salgında, Mustafa Ali isimli bir tarihçi vebayı Şir Pençe (Şarbon) olarak tanımlamış ve her iki hastalığın da aynı patojenden kaynaklanabileceğini ortaya koymuştur. Aynı

makaleye göre; Osmanlı topraklarında ortaya çıkan hastalıkların patogeneğinde, o yüzyıl etkileri başlayan Küçük Buz Çağı (Little Ice Age), Anadolu'daki nüfus hareketleri, nüfus çoğalmaları ve eksilmelerinin göz önünde bulundurulmasının uygun olacağı bildirilmiştir. 1600'lü yıllarda soğuyan iklim ve Celali ayaklanmaları ile Anadolu'da büyük nüfus hareketleri gerçekleşmiştir. İklim değişiklikleri, göçler, nüfus sayısındaki değişimler, ekonomi ve politik uygulamalar ortaya çıkan hastalıkların altında yatan nedenler olarak sayılabilmektedir.

Stone ve ark.nın 2002 yılındaki bir makalesini incelediğimizde; 1716 yılında eşi Edward'ın İstanbul'daki İngiliz konsolosluğuna atandığı Lady Mary Wortley Montagu ve çiçek aşısı ile ilgili önemli bilgiler verildiği görülmektedir.³¹ İstanbul'da bulunduğu sırada Lady Montagu'nun İngiltere'deki kardeşine Türkler'deki aşılama ile ilgili mektup yazdığı bilinmektedir. Fransa'nın İstanbul Büyükelçisi'nin bizzat oğlu, elçiliklerinin cerrahı Mr. Maitland tarafından öğrenilen bu yöntemle aşılanmıştır. Nihayetinde Türk çiçek aşısı uygulamasının yararları 1714 ve 1715 yılında Londra'da da yayımlanmış; ancak hiçbir İngiliz doktor bu tekniği denemeye cesaret edememiştir. 1721 yılında Londra'daki çiçek salgınında aşığı kendi kızına yaptıran Lady Montagu, aşı yöntemini 1722 yılında bir İngiliz gazetesi olan Flying Post'ta "Bir Türk Tüccar" takma adı altında tarif etmiştir. Lady Montagu'nun 1740'lı yıllarda sattığı şu cümleleri tıp tarihi açısından anlamlıdır: "Para, daha önce ruhların sağlığı için papazlara veriliyordu; şimdi ise vücudun sağlığı için hekimlere atılıyor." Osmanlı tıp anlayışı ile Anadolu'da uzun zamandır uyguladığı bu çağdaş koruma yöntemi aşığı, İngiltere'de hem tıbbi hem de dini otoritelerden büyük tepkiler gelmiştir. Kiliselerdeki vaazlarda aşılama tekniği şeytan işi olarak ilan edilmiştir. Hemen aynı zamanlarda Canterbury'deki St. Mildred Kilisesi'nin Rektörü Thomas Delafaye, aşının geçersizliğini minberinden duyurmuş ve şu soruyu sormuştur: Tanrı aynı şeyi hem faydalı hem zararlı nasıl yapar? İngiliz Kraliyet Koleji doktorlarının aşığı yararlı ilan etmesi, ancak 1756 yılında gerçekleşebilmiştir.

Bu dönemlerde yaşamış olan İngiliz filozof ve hekim John Locke (1632-1704), İngiltere'deki modern eğitimin kurucusu sayılmaktadır. Locke'un teslisi reddetmesi, onun bir Müslüman olduğu suçlamasına yol açmıştır.³² Locke'un kütüphanesinde bulundurduğu Kur'an'dan alıntı yaptığı bilinmekte olup, bir Türk'ün inancına sahip olduğu kuşkuları İngiltere'de yayılmıştır.

SONUÇ

Bu çalışmada, Ortaçağ'daki Türk-İslam tıp anlayışının Batılı bilim insanlarınca takdirle ele alındığı kanıtlanmıştır. Yirminci yüzyılın başında İbn Sina'nın kitabının istenir bir kaynak olması önemsenmelidir. Avrupa'da ise neredeyse 18. yüzyıl sonuna kadar; başta temizlik prensipleri olmak üzere hastalıklardan korunma yöntemlerinin, hastalıkların doğal nedenli oluşumlarının ve gerçekçi tedavilerinin genel kabul görmediği anlaşılmaktadır. Bu yönüyle de makalemizde ispat edildiği gibi, TÜBİTAK tarafından desteklenmiş ve bilim öncülerinin tanıtıldığı söz konusu kitapta, dünya tıbbına adını yazdırmış hekim büyüklerimiz anılmamasını anlamak mümkün değildir. 1700'lü yıllarda Osmanlı tıp uygulamalarının çiçek aşısı yoluyla Batı dünyasına yayılması, Osmanlı'nın o dönemdeki bilim anlayışının hâlâ daha Avrupa karşısındaki üstün durumunu göstermektedir. Yani Osmanlı'nın hâlen o tarihlerde bile bilim dünyasına katkısı söz konusudur. Üstelik Avrupa'da aşı uygulamalarına karşı itirazlar yalnızca dini çevrelerden değil, bizzat bilim dünyasından da yükselmiştir. Bu açıdan bakıldığında, literatürde belirtildiği gibi Osmanlı bilim hayatına yeni bir bakış açısı geliştirmemiz gerekmektedir. Ayrıca, durum bu hâldeyse, 19. yüzyıl başına doğru Osmanlı Devlet vizyonuna temel teşkil eden ve acil koduyla hayatımıza giren Batılılaşma ya da modernleşme modasının endikasyonunun realitesi tekrar tartışılmalıdır.

Sonuç olarak, Türk-İslam toplumundaki tıp uygulamalarının 18. yüzyıl sonuna kadar dünya tıbbından daha aşağı bir düzeyde olmadığı anlaşılmaktadır. Bu bilim hayatının sürdürülmesi için katkı sunan bilim insanlarımızın varlığı da

tartışmasızdır. Geçmişte yaşamış bu bilim insanlarını ve onların tıp uygulamalarını ortaya çıkarmak ülkemizdeki bilim tarihçilerinin görevidir. Bu şekilde içeriği düzeltilmiş bilim tarihi kitapları ile hem gerçekler ortaya çıkacak hem de yeni yetişen nesillere ilham kaynağı sağlanacaktır. Yazımızın sonunda, ünlü tarihçi Arnold Joseph Toynbee'nin 1955 yılında yayımladığı makalesindeki şu cümlelerini hatırlatmak istiyorum: "Osmanlı İmparatorluğu büyük bir kazanım ve tecrübeydi. Böyle şeyler miras bırakırlar. Osmanlı'nın organize ettiği sivil toplum hizmetleri sistemi ve otonom yönetim hakkına dayalı millet sistemi, şimdiki dünyamızın şiddetle ihtiyaç duyduğu iki kıymetli enstitüdür."³³

Finansal Kaynak

Bu çalışma sırasında, yapılan araştırma konusu ile ilgili doğrudan bağlantısı bulunan herhangi bir ilaç firmasından, tıbbi alet, gereç ve malzeme sağlayan ve/veya üreten bir firma veya herhangi bir ticari firmadan, çalışmanın değerlendirme sürecinde, çalışma ile ilgili verilecek kararı olumsuz etkileyebilecek maddi ve/veya manevi herhangi bir destek alınmamıştır.

Çıkar Çatışması

Bu çalışma ile ilgili olarak yazarların ve/veya aile bireylerinin çıkar çatışması potansiyeli olabilecek bilimsel ve tıbbi komite üyeliği veya üyeleri ile ilişkisi, danışmanlık, bilirkişilik, herhangi bir firmada çalışma durumu, hissedarlık ve benzer durumları yoktur.

Yazar Katkıları

Bu çalışma tamamen yazarın kendi eseri olup başka hiçbir yazar katkısı alınmamıştır.

KAYNAKLAR

1. Yıldırım C. [A Short View upon Science History], Bilimin Öncüleri. 19. Baskı. Ankara: TÜBİTAK; 2003. p.12.
2. Hoiberg DH, Pappas T, Tüzün G. [Renaissance]. Ana Britannica Genel Kültür Ansiklopedisi. 18. Cilt. İstanbul: Ana Yayıncılık AŞ; 2004. p.495.
3. Dereköy S. [Actually, is renaissance an reandulusionism]. Journal of International Social Research. 2013;6(26):145-60.
4. Saliba G. Islamic Science and Renaissance Europe: The Copernican Connection, Islamic Science and the Making of the European Renaissance. Paperback edition. 1st ed. Boston: Massachusetts Institute of Technology Press; 2011. p.211-2.
5. Dereköy S. [Copernicus, Ali Kuşçu and Mevlevi Sama]. Journal of International Social Research. 2017;10(51):368-75. [Crossref]
6. Yalçın C. [Universe Models from Mesopotamia, Egypt and Mediterranean to Galileo], Evren ve Yaratılış. 1. Baskı. Ankara: Arkadaş Yayınevi; 2008. p.53.
7. Rutkowski B, Muszytowski M, Ostrowski J. Nicolaus Copernicus: not only a great astronomer but also a physician. J Nephrol. 2011;24 Suppl 17:S25-32. [Crossref] [PubMed]
8. Popowska-Drojcka J, Muszytowski M, Rutkowski B. Was the famous astronomer Copernicus also a nephrologist? J Nephrol. 2011;24 Suppl 17:S33-36. [Crossref] [PubMed] [PMC]
9. Ekmekçi PE. [A turning point in history of psychiatry: the developments and their impact in Europe in 19th century]. Türkiye Klinikleri J Med Ethics. 2018;26(2):77-85. [Crossref]
10. Aydın E. [Genesis of Modern Medicine], Dünya ve Türk Tıp Tarihi. 1. Baskı. Ankara: Güneş Kitabevi; 2006. p.113.
11. Mossensohn MS. Medical treatment in the Ottoman Navy in the early modern period. J Econ Soc Hist Orient. 2007;50(4):542-68. [Crossref]
12. Urquhart J. How Islam changed medicine: Ibn Sina (Avicenna) saw medicine and surgery as one. BMJ. 2006;332(7533):120. [Crossref] [PubMed] [PMC]
13. Sarik J, Yeo CJ, Maxwell PJ 4th. Sir William Osler., M.D., C.M. Am Surg. 2012;78(4):385-7.
14. Libera A. [La philosophie medievale]. Ayşe Meral A, çeviri editörü. Ortaçağ Felsefesi. 1. Baskı. İstanbul: Litera Yayıncılık, Yayılcık Matbaacılık; 2005. p.333-4.
15. Kaadan AN. Ibn Sina's Bone Fractures, In: Al-Hassani STS, Woodcock E, Saoud R, eds. Muslim Heritage in Our World. 2nd ed. Manchester: Foundation for Science Technology and Civilisation; 2006. p.172-3.
16. İrmak S. [Honorary speaker]. Uluslar arası İbn Sina Sempozyumu 1983. Ankara: Başbakanlık Basımevi; 1984. p.11.
17. Magner LN. The Middle Ages, A History of Medicine. 2nd ed. New York: Taylor & Francis Group; 2005. p.179-81.
18. Elgood C. Tibb-ul-nabbi or medicine of the prophet. Osiris. 1962;14:33-192. [Crossref]
19. Duffin J. No Baby, No Nation: History of Pediatrics, History of Medicine. 2nd ed. Toronto: University of Toronto Press; 2010. p.345.
20. Rössner S. Stephan's Corner: Ibn Khaldun (1332-1406). Obes Rev. 2011;12(3):231. [Crossref]
21. Meyerhoff M. Ibn An-Nafis and his theory of the lesser circulation. Isis. 1935;23(1):100-20. [Crossref]
22. Cattermole GN. How Islam changed medicine: Al-Nafis, Servetus, and Colombo. BMJ. 2006;332(7533):120-1. [Crossref] [PubMed] [PMC]
23. Spellberg DA. Positive European Christian Precedents for the Toleration of Muslims, and Their Presence in Colonial America, 1554-1706, Thomas Jefferson's Qur'an: Islam and the Founders. 1st ed. New York: First Vintage Books Edition; 2014. p.48.
24. Morris TA. The Intellectual Context of the Sixteenth Century, Europe and England in the sixteenth century. New York: Taylor and Francis e-library, Roudledge; 1998. p.23.
25. Perry ME. Between Muslim and Christian worlds: Moriscos and identity in early modern Spain. The Muslim World. 2005;95(2):177-98. [Crossref]
26. Burstein SR. Demonology and medicine in the sixteenth and seventeenth centuries. Folklore 1956;67(1):16-33. [Crossref]
27. Saoud R. Public Baths. In: Al-Hassani TS, Woodcock E, Saoud R, eds. Muslim Heritage in Our World. 2nd ed. Manchester: Foundation for Science Technology and Civilisation; 2006. p.172-3, 222.
28. Shefer-Mossensohn M. [Medical Pluralism, Preventive Medicine and Treatment]. Osmanlı Tıbbi. Üçpınar B, çeviri editörü. İstanbul: Kitap Yayınevi; 2013. p.41, 53, 56.
29. Shefer-Mossensohn M. [Holistic Body], Osmanlı Tıbbi: Tedavi ve Tıbbi Kurumlar 1500-1700. Üçpınar B, çeviri editörü. İstanbul: Kitap Yayınevi; 2013. p.119.
30. White S. Rethinking disease in Ottoman history. Int J Middle East Stud. 2010;42(4):549-67. [Crossref]
31. Stone AFM, Stone WD. Lady Mary Wortley Montagu: medical and religious controversy following her introduction of smallpox inoculation. J Med Biogr. 2002;10:232-6. [Crossref] [PubMed]
32. Spellberg DA. Positive European Christian Precedents for the Toleration of Muslims, and Their Presence in Colonial America, 1554-1706, Thomas Jefferson's Qur'an: Islam and the Founders. 1st ed. New York: Knopf Doubleday Publishing Group; 2014. p.80.
33. Toynbee AJ. The Ottoman Empire in world history. Proc Am Philosoph Soc. 1955;99(3) 119-26.